

94(477)

ПЗЗ

Сергій Плохій

БРАМА ЄВРОПИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ВІД
СКІФСЬКИХ
ВОЄН
ДО
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Serhii Plokhy

THE GATES OF EUROPE

A HISTORY
OF
UKRAINE

BASIC BOOKS,
A MEMBER OF THE PERSEUS BOOKS GROUP
NEW YORK

94(477)
1739

Сергій Плохій

БРАМА ЄВРОПИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ВІД
СКІФСЬКИХ
ВОЄН
ДО
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Друге видання

ХАРКІВ **КЛУБ**
2019 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

A123769

БІБЛІОТЕКА ХУПС

№ 131976

НАЧАЛЬНИЙ ФОНД

УДК 93/94
ББК 63.3
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Видається з дозволу Basic Books, an imprint of Perseus Books LLC. (США)
та літературного агентства Олександра Корженевського (Росія)

Перекладено за виданням:

Ploky S. The Gates of Europe : a History of Ukraine / Serhii Ploky. — New York :
Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2015. — 432 p.

Переклад з англійської Романа Ключка

Дизайнер обкладинки Микита Тітов

Популярне видання

ПЛОХІЙ Сергій

Брама Європи

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*
Редактор *Н. Я. Косенко*
Художній редактор *Т. Волошина*
Технічний редактор *В. Г. Єлахов*
Коректор *Д. А. Шелест*

Підписано до друку 22.02.2019.
Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 31.
Дод. наклад 3000 пр. Зам. № 9-02-2101.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-1056-1 (дод. наклад)
ISBN 978-0-465-05091-8 (англ.)

- © Serhii Ploky, 2015
- © Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2016, 2018, 2019
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

ПЕРШІ ВІДГУКИ ПРО «БРАМУ ЄВРОПИ»

Сергій Плохій створив прекрасну нову книгу з історії України для цих неспокійних часів — авторитетну та новаторську і разом з тим зрозумілу, доступну, від її читання отримуєш задоволення.

— Ендрю Вілсон, —
*професор українських студій
Університетського коледжу Лондона*

Сергій Плохій пропонує коротку, але всеосяжну історію України, що контекстуалізує сучасну політику пана Путіна як агресію проти волі українського народу, а також проти порядку, що встановився наприкінці «холодної війни». Приємна в прочитанні, «Брама Європи» захопить тих, хто добре знайомий з московським викладом фактів, пізнавальною подорожжю минулим України.

— Джон Гербст, —
колишній посол США в Україні

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	20
I. НА ПОНТІЙСЬКОМУ КОРДОНІ.....	27
РОЗДІЛ 1. Край світу	28
РОЗДІЛ 2. Поява слов'ян.....	40
РОЗДІЛ 3. Вікінги на Дніпрі.....	51
РОЗДІЛ 4. Північна Візантія	61
РОЗДІЛ 5. Ключі від Києва.....	71
РОЗДІЛ 6. Pax Mongolica	82
II. СХІД ЗУСТРІЧАЄ ЗАХІД	97
РОЗДІЛ 7. Творення України	98
РОЗДІЛ 8. Козаки.....	111
РОЗДІЛ 9. Східна Реформація	126
РОЗДІЛ 10. Велике повстання.....	141
РОЗДІЛ 11. Дніпровський розкол.....	154
РОЗДІЛ 12. Вирок Полтави.....	166
III. МІЖ ІМПЕРІЯМИ	181
РОЗДІЛ 13. Нові обрії	182
РОЗДІЛ 14. Книги Буття.....	199
РОЗДІЛ 15. Прозорий кордон.....	217
РОЗДІЛ 16. Час змін	233
РОЗДІЛ 17. Незавершена революція.....	247

IV. СВІТОВІ ВІЙНИ	263
РОЗДІЛ 18. Народження нації	264
РОЗДІЛ 19. Втрачена мрія.....	281
РОЗДІЛ 20. Комунізм і націоналізм.....	297
РОЗДІЛ 21. Сталінська фортеця.....	318
РОЗДІЛ 22. Гітлерівський Lebensraum.....	335
РОЗДІЛ 23. Переможці	357

V. ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ	373
РОЗДІЛ 24. Друга радянська республіка	374
РОЗДІЛ 25. Прощавай, Леніне!.....	394
РОЗДІЛ 26. Майдан Незалежності.....	415
РОЗДІЛ 27. Ціна Свободи	433

<i>Епілог. Перечитування історії.....</i>	<i>445</i>
<i>Подяки.....</i>	<i>455</i>
<i>Хронологічна таблиця.....</i>	<i>456</i>
<i>Хто є хто в українській історії.....</i>	<i>469</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>477</i>
<i>Алфавітний покажчик.....</i>	<i>484</i>

ВСТУП

Українці мають таке саме право пишатися своєю роллю у зміні світу, як шотландці та інші нації, про які написано книжки, що підтверджують їхні претензії на формування курсу історії людства. У грудні 1991 року, коли українські громадяни масово пішли голосувати за свою незалежність, вони одночасно списали Радянський Союз на смітник історії. Тодішні події в Україні мали далекосяжні міжнародні наслідки й дійсно змінили хід історії: уже за тиждень після українського референдуму розпався Радянський Союз і президент Джордж Буш оголосив про завершення довготривалої та виснажливої «холодної війни».

Потім світ побачив Україну на телеекранах у листопаді 2004 року, коли вдягнений у святковий помаранчевий колір натовп заповнив вулиці та площі Києва, вимагаючи справедливих виборів, і таки домогся свого. Помаранчева революція дала спільну назву численним «кольоровим революціям», що прокотилися від Лівану до Сербії та від Грузії до Киргизстану, сколихнувши авторитарні режими. Кольорові революції не змінили пострадянського світу, але залишили по собі тривалі спогади й надію на те, що одного дня все може змінитися. Українці знову з'явилися на телеекранах усього світу в листопаді та грудні 2013 року, коли ще раз заповнили київські вулиці, цього разу на підтримку тісніших зв'язків з Європейським Союзом. У час, коли рівень захоплення Європейським Союзом досяг наднизької позначки серед його членів, готовність українців виходити на вулиці та стояти там при мінусових темпе-

ратурах дні, тижні й місяці здивувала і надихнула громадян Центральної та Східної Європи.

Події в Україні набули неочікуваного та трагічного повороту на початку 2014 року, коли зіткнення між протестувальниками та урядовими військами жорстоко розірвали святкову, схожу на вуличні гуляння атмосферу початку протестів. Просто перед телекамерами міліцейські спецпризначенці та снайпери відкрили вогонь, поранивши та вбивши десятки проєвропейських демонстрантів. Ці зображення шокували світ. Таку ж реакцію викликала і російська анексія Криму в березні 2014 року, а трохи пізніше, тієї ж весни, гібридна воєнна кампанія Москви на Донбасі, на сході України. У липні знищення проросійськими сепаратистами малайзійського літака з майже 300 особами на борту перетворило конфлікт з російсько-українського на справді міжнародний. Події в Україні мали потужний вплив на європейські та світові справи, змусивши політиків говорити про «биту за майбутнє Європи» та повернення «холодної війни» в ту саму частину світу, де вона, здавалося, завершилася 1991 року.

Що спричинило українську кризу? Яку роль у цих подіях відіграє історія? Що відрізняє українців від росіян? Хто має права на Крим та Східну Україну? Чому українські події мають важливі міжнародні наслідки? Подібні питання, що останніми роками порушувалися знову й знову, заслуговують на детальні відповіді. Щоб зрозуміти тенденції, що лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Це в найзагальніших рисах і є головним завданням цієї книжки, написаної з надією, що історія може допомогти зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє. Незважаючи на те що зараз важко (якщо взагалі можливо) передбачити результат та довготермінові наслідки нинішньої української кризи або майбутнє України як держави, подорож у минуле допоможе нам розібратися в потоці щоденних новин і дозволить нам вдумливіше реагувати на події й таким чином формувати їхні результати.

Ця книжка являє собою *longue durée*¹ історію України від часів Геродота до занепаду СРСР і нинішнього російсько-українського конфлікту. Але як можна «запакувати» більш ніж тисячу років історії країни розміром з Францію, з 46 млн громадян сьогодні й сотнями мільйонів, що жили тут протягом тисячоліть, у кілька сотень сторінок? Потрібно шукати й відбирати найважливіше, як це завжди робили історики. Однак їхні підходи відрізняються. Засновник сучасної української історіографії Михайло Грушевський (1866—1934), один з героїв цієї книжки та вчений, чиім ім'ям названо кафедру історії України в Гарвардському університеті, розглядав свій предмет як історію нації, яка існувала з незапам'ятних часів і знала періоди розквіту, занепаду та відродження, а останньою її кульмінацією вважав розбудову української державності під час Першої світової війни та після неї.

Грушевський заклав підвалини української історії як окремої галузі досліджень, але багато хто з його критиків та послідовників піддавав сумніву такий підхід. Учні Грушевського наголошували на історії української державності; радянські історики подавали історію України як історію класової боротьби; деякі західні автори підкреслюють її багатонаціональний характер; сьогодні дедалі більше науковців схиляються до транснаціонального підходу. Останні тенденції в написанні української та інших національних історій вплинули й на мою розповідь. Я також використав недавній культурологічний поворот в історичній науці та в дослідженнях історії національної самосвідомості. Питання, що я їх порушую, сформовані сучасністю, але я намагався зробити все, щоб не проектувати сучасних особистостей, симпатій, ідей, мотивів та почуттів на минуле.

¹ Довготривалий (фр.). Таку назву дістала методика історичних досліджень, запропонована представниками французької «школи анналів», що надавала перевагу дослідженню довготривалих історичних структур над подіями, тобто «короткої» історії. Представники цієї історичної школи намагалися відтворити «тотальну історію», що являла б собою опис усіх зв'язків, що існують у суспільстві, — соціальних, економічних, культурних тощо. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)

Назва цієї книжки, «Брама Європи», є, звичайно ж, метафорою, але не треба сприймати її легковажно чи відкидати як маркетинговий хід. Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями. Протягом століть Україна також була місцем зустрічі різних імперій — від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У XVIII столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині XX століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу.

«Народ» та «нація» є важливими, хоча й не домінуючими категоріями аналізу та елементами історії, які, поряд з ідеєю Європи, визначають характер цієї розповіді. Ця книжка оповідає історію України згідно з кордонами, визначеними етнографами та картографами кінця XIX — початку XX століття, що часто (але не завжди) збігалися з кордонами сучасної Української держави. Вона простежує розвиток ідей та характерні особливості, що єднають ці землі від часів Київської держави, відомої в історіографії як Київська Русь, і до постання сучасного націоналізму й пояснює походження сучасної Української держави та політичної нації. При цьому оповідь фокусує увагу на українцях як найбільшій демографічній групі, а згодом — головній силі, що стояла за створенням сучасної нації та держави. Вона водночас приділяє увагу й національним меншинам

України, особливо полякам, євреям та росіянам, і трактує сучасну багатоетнічну та багатокультурну українську націю як таку, що ще формується. Українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi*¹ з «іншими». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони й узгоджувати ідентичності, створені ними, є головною особливістю історії України, представленої в цій книжці.

Політичні події, вітчизняні та світові, створюють зручну сюжетну лінію, та під час написання цієї книжки я переконався, що географічні, екологічні та культурні чинники є тривалішими в часі й тому мають найбільший вплив у довгостроковій перспективі. Сучасна Україна, якщо розглядати її з точки зору *longue durée* культурних напрямків, є результатом взаємодії двох рухомих кордонів: один — між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом, інший — між східним та західним християнством. Перший кордон розділяв також осіле й кочове населення і в результаті християнство та іслам. Другий бере початок від поділу Римської імперії між Римом і Константинополем і позначає відмінності в політичній культурі європейського заходу та сходу, що існують дотепер. Рух цих кордонів, що відбувався протягом століть, призвів до утворення унікального набору культурних рис, що сформували основи сучасної української самосвідомості.

Про історію України неможливо розповідати, не згадуючи історії її регіонів. Культурний та соціальний простір, створений рухом кордонів, був неоднорідним. Щоразу, як державні та імперські кордони перетинали українську етнічну територію, вони утворювали окремі культурні простори, що стали основою для українських регіонів, — колишнє підугорське Закарпаття; півдавстрійська в минулому Галичина; Поділля та Волинь, що були під контролем Польщі; козацьке Лівобережжя Дніпра з по-

¹ Дослівно: «спосіб жити» — латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

низням цієї річки; Слобідська Україна і, нарешті, узбережжя Чорного моря та Донецький басейн, колонізовані за часів Російської імперії. На відміну від моїх попередників, я не намагаюся розглядати історію різних регіонів (таких як російська та австрійська частини України) в окремих розділах книжки, а переважно описую їх разом, здійснюючи таким чином порівняльний аналіз їхнього розвитку в конкретний період.

І наостанок — кілька слів про термінологію. Пращури сучасних українців жили в десятках різних домодерних та модерних князівств, королівств, імперій і протягом своєї історії мали різні назви та особливості. Для позначення своєї землі вони використовували два основних слова — «Русь» та «Україна». Термін «Русь» (латиницею — «Rus'»), принесений до цього регіону вікінгами в IX—X століттях, був перейнятий населенням Київської Русі, яке прийняло їхніх князів та воїнів до свого товариства і слов'янізувало їх. Предки сьогоднішніх українців, росіян та білорусів прийняли назву «Русь» у формах, що варіювалися від скандинавської/слов'янської «Русь» до еллінізованої «Россия». У XVIII столітті московські царі визначили останню форму офіційною назвою своєї держави та імперії.

Українців називали по-різному, залежно від періоду та регіону, де жили: русини — у Польщі, рутени — в імперії Габсбургів, малороси — в Російській імперії. У XIX столітті будівничі української нації вирішили покласти край цій плутанині, відмовившись від назви «Русь» і чітко відокремивши себе від решти східнослов'янського світу, особливо від росіян, вибравши назви «Україна» та «українці» для позначення своєї землі та етнічної групи, як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині. Назва «Україна» має середньовічне походження і на початку раннього Нового часу стосувалася козацької держави в Наддніпрянській Україні. У колективній свідомості громадських діячів XIX століття козаки, більшість із яких мала місцеве походження, становили основу українців. Щоб поєднати «руське» минуле та «українське» майбутнє, Михайло

Грушевський назвав свою видатну 10-томну працю «Історія України-Руси». Фактично кожен, хто сьогодні пише про українське минуле, мусить уживати два або навіть більше термінів для позначення предків сучасних українців.

У цій книжці я використовую термін «Русь» переважно (але не винятково) щодо середньовічної доби. Термін «русини» застосовую до українців раннього Нового часу, а «українці» — коли пишу про новітній час. З моменту проголошення незалежної Української держави 1991 року всіх її громадян стали називати українцями, незалежно від етнічного походження. Така номенклатура відображає поточні норми західної академічної історіографії, і, хоча й викликає деякі ускладнення, сподіваюся, не спричинить плутанини.

«Прийди і виждь», — писав анонімний автор «Історії Русів», одного з основоположних творів модерної української історіографії, наприкінці своєї передмови. Я не можу уявити кращого завершення й для цієї передмови.